

GAP SINTAKSISNING ASOSIY BIRLIGI SIFATIDA

Arabboyeva Makxfuzaxon Akramjonovna

Andijon davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

Sadriddinova Sarvinoz Obiddin qizi

Andijon davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti 3-bosqich talabasi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligi bo'limlaridan biri hisoblangan sintaksisning asosiy birligi gap haqida fikr yuritiladi va uning qay darajada muhim ekanligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: Sintaksis, morfologiya, fikr, hukm, kommunikativlik.

Sintaksisning asosiy birligi gapdir. Gap fikrni shakllantirish, ifodalash va bayon qilishning asosiy vositasi, muayyan tilning qonun qoidalari asosida shakllangan sintaktik birligidir. Gapning asosiy funksional belgisi kommunikativlik, ya'ni fikr ifodalash vositasi ekan, demak tilning bu vazifasini yuzaga chiqaruvchi asosiy vosita gap hisoblanadi. So'z ham so'z birikmasi ham bu vazifani bajara olmaydi. Ularning vazifasi narsa va hodisalar, belgi, harakatlarni nomlash, ya'ni nominativ vazifadir.

Gap boshqa sintaktik birliklardan predekativlik belgisi orqali farqlanadi. Gapni kommunikativ birlik sifatida shakllantiruvchi vosita predikativlikdir. Masalan: O'rik gulladi va o'rikning gullashi qurilmalarning axborot hajmi bir xil. Ular faqat shu obyektiv mazmunni qanday ifodalashi jihatdan farq qiladi. Birinchisida predikativlik bor, ikkinchisida yo'q.

Predikativlik gapning grammatik ma'nosi. U gapning shakllar tizimidagi qismlarga ajralmaydigan grammatik ma'nodir. (N.Y. Shvedova)¹

Predikativlik shaxs (son), zamon, mayl, tasdiq inkor ma'nolari va bu ma'nolarni ifodalovchi shakllar yig'indisidan tashkil topadi. Demak, shunday grammatik ma'noga ega va uni ifodalovchi shakllar tizimiga ega bo'lgan har qanday kichik sintaktik birlik gap hisoblanadi. Gap-kishilar nutqining kichik birligi bo'lib, u grammatik jihatdan tashkil qilingan, mazmun va intonatsiya jihatdan nisbiy tugallikka ega bo'lgan so'zlar bog'lamasi yoki yakka so'zdir.² Aloqa birligi bo'lmish

¹ N. Mahmudov, A. Nurmonov „O'zbek tilining nazariy grammatikasi (sintaksis)“.- Toshkent „O'qituvchi“ 1995.

² M. Hamroyev, D. Muhamedova, D. Shodmonqulova, X. G'ulomova, Sh. Yo'ldasheva „Ona Tili“

gap fikrni ifodalash va shakllantirish birligi hamdir. Shunga ko'ra gap kommunikativ (aloqa qilish) va kognitiv (fikir ifodalash) vazifalarini bajaradigan nutq birligi sanaladi. Gapning mazkur xususiyatlari uni so'zdan va so'z birikmasidan farqlaydi.

Gapning quyidagi asosiy belgilari mavjud:

1. Gapning ko'pgina turlari mantiqiy hukm bilan chambarchas bog'liq. Hukmda esa biror narsa haqida nimadir tasdiqlanadi yoki inkor etiladi va aynan ana shunda predikativlik o'z ifodasini topadi. Demak, gapning muhim belgilaridan biri predikativlikdir.³ Predikativlik gap mazmunining ob'ektiv borliqqa bo'lgan munosabatini ifodalaydi. Predikativlik ifodalovchi grammatik vositalar mavjud bo'lib, ular mayl, zamon, shax-son kategoriyalaridir.

Predikativlik odatda so'zlarning predikativ aloqaga kirishuvi bilan, ya'ni ega -kesim aloqasi bilan ifodalanadi. Masalan: Bolalar keldi. Bolalar xursand.

Ayrim hollarda predikativlik bir bosh bo'lak bilan ham ifodalanishi mumkin. Masalan: Tinchlik uchun kurashaylik.

2. Gapda bayon qilinayotgan fikrga so'zlovchining munosabati ham ifodalanadi. Bunday munosabat modallik deb yuritiladi. Anglashiladiki, gapning asosiy belgilaridan biri modallik hisoblanadi. Modallik (tasdiq, inkor, gumon, shubha) mayl kategoriyasi, modal so'zlar, yuklamalar kabi vositalar orqali ifodalanadi.

3. Gap intonatsiya (ohang) jihatdan tugallikka ega bo'ladi. Intonatsiya ham predikativlik, modallik belgilari singari gapni so'z birikmasidan chegaralashga xizmat qiladi. Intonatsiya birinchidan, so'zlar bog'lanmasi yoki yakka so'z gapni shakllantirganini ko'rsatsa, ikkinchidan, gapning tugallanganligini ifodalab, uni boshqa gapdan ajratib turadi. Intonatsiyaning xabar, so'roq buyruq va boshqa turlari farqlanadi.

4. Gap mazmun jihatdan ham nisbiy tugal bo'ladi. Uning tugal fikrni ifodalashi ma'lum sharoit bilan bog'liqdir. Shunday qilib, predikativlik (gap mazmunining borliqqa munosabati), modallik (so'zlovchining aytilayotgan fikriga munosabati), intonatsiya shakllanganlik va mazmunan nisbiy tugallik gapning asosiy xususiyatlari, belgilari sana Gap so'zlovchi uchun fikr ifodalash, bayon qilish, tinglovchi uchun esa fikr anglash vositasidir. Tilda fikr ifodalash, bayon qilish va anflashda gapdan foydalaniladi. Til tafakkur bilan chambarchas bog'liqdir. Hukm gap orqali ifoda qilinadi. Gap hukmning reallashish, yashash formasidir. So'zlar

Toshkent „Iqtisod-moliya“ 2007.

³. G'. Abdurahmonov, A. Sulaymonov, H. Xoliyurov, J. Omonturdiyev „Hozirgi o'zbek adabiy tili“ Toshkent, „O'qituvchi“ – 1979

grammatik jihatdan birikib, gap holiga kelgandan keyingina hukm ifodalash kuchiga ega bo'ladi va gap nutq birligi sifatida kishilar o'rtasida aloqa vositasi bo'lib xizmat qila boshlaydi. Gapda voqealik tog'risida xabar berilibgina qolmasdan, shu voqealikka so'zlovchining munosabati ham o'z ifodasini topadi.⁴ O'zaro munosabat birligi sifatida gap so'zlovchi (yoki yozuvchi) uchun fikr ifodalash vositasi bo'lsa, tinglovchi (yoki o'quvchi) uchun fikrni tushunib olish, anglash vositasidir. Sintaktik birlikni tashkil qiluvchi gapda ikki tomon: ifodalovchi moddiy tomon va ifodalanuvchi mazmun tomon mavjuddir. Ifodalovchi tomon nutq birliklaridan, so'zlardan iborat bo'lib, ifodalanuvchi tomon mazmun yoki voqealikdan iboratdir. So'zda bo'lgandek, gapda ham belgi bilan ma'no moddiylik bilan g'oya birligini ko'ramiz.

Har qanday gap hukm ifodalaydi, hukmning ifodalanish formasi gapdir. Chunki har bir gapda hukm yo tasdiq (Mehmonlar bugun dalaga chiqishadi) yoki (Mehmonlar bugun dalaga chiqishmaydi) formasida ifodalanadi. Darak gapda tasdiq yoki inkor kesimlarining bo'lishli va bo'lishsiz formalarida ko'rinadi. Har qanday gap asosida voqealik yotadi. Gap o'z mundarijasini ana shu voqealikdan olib, uning xususiyatlarini o'zida predikativlik orqali aks ettiradi.

Gap – fikr, tuyg'u va istakni boshqalarga bildirish uchun ishlatiladigan asosiy sintaktik birlik bo'lib, fikr bayon qilishning eng sodda formasi. Gapning fikrni shakllantirish va ifodalash bayon qilish vositasi bo'lishi haqida gapirilganda, so'zlovchi ko'zda tutiladi, tinglovchiga nisbatan esa gap haqida bayon qilingan fikrni qabul qilish, tushunish vositasidir.

Til vositasi bilan aloqa – aralashuvda, fikrni ifoda qilishda, informatsiya prosessida inson gapdan foydalanadi-inson gapiradi.

Gap -grammatik jihatdan tashkil topgan, sostavidagi elementlari bir yaxlit holga kelgan, semantik, intonatsion butunlikka ega bo'lgan sintaktik birlik, u fikr bildirish, xabar berish vazifasini bajaradi, shu bilan birga, emosiyalarni – his tuyg'ularni bildirish uchun ham qo'llanadi. Masalan: Paxta ochildi gapi (darak bildiradigan, emosional xarakterda bo'lmagan gap) maxsus undov intonatsiyasi bilan aytilsa, u emosiyasini ham ifodalaydi.

.Har bir tugallangan fikr so'zlar yig'indisi yoki ayrim bir so'z bilan ifodalanadi: gap, odatda so'zlarning grammatik qonun qoidalar asosida birikuvi bilan

⁴ A.G'ulomov, M.Asqarov „ Hozirgi o'zbek adabiy tili“ Toshkent „ O'qituvchi“ 1987

hosil bo'ladi. So'zlarning birikuvidan tuzilgan bu konstruksiya nutqning fikr anglatishdagi eng sodda qismidir.

Gapning tugallangan fikr ifodalashi uning semantik tomonidir, lekin bu fikriy tugallik nisbiydir, chunki ayrim gapdagi fikrning to'liq ochilishi nutq ichida bo'ladi. Masalan: Bolalar qichqirdilar gapidagi fikrni yana ham konkretlashtirish bundan ko'ra kengroq kontekst yordami bilan amalga oshadi (Shu keyingi kontekst avvalgi gapga nisbatan tugalroq bo'ladi)

Xulosa qilib aytganda, Gap kishilarning bir-biriga fikr, axborot uzatish uchun ishlatadigan asosiy birlik bo'lib, fikr ifodalashning eng oddiy va tipik ko'rinishidir. Gap so'zlovchi uchun fikr ifodalash va axborot uzatish tinglovchi uchun axborot qabul qilish vositasi sanaladi.

Kishi ongida fikr tushunchalar asosida tiklanadi. Bu fikr nutqda gap sifatida yuzaga chiqadi. Fikr tushunchalardan tashkil topganligi kabi gap ham tushunchalarning formasi sanalgan so'z va so'z birikmalaridan tuziladi. Gapni tashkil etuvchilari so'z birikmalaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. N. Mahmudov, A. Nurmonov „O'zbek tilining nazariy grammatikasi (sintaksis)“.- Toshkent „O'qituvchi“ 1995.
2. M. Hamroyev, D. Muhamedova D. Shodmonqulova, X. G'ulomova, Sh. Yo'ldasheva „Ona Tili“ Toshkent „Iqtisod-moliya“ 2007.
3. G'. Abdurahmonov, A. Sulaymonov, H. Xoliyorov, J. Omonturdiyev „Hozirgi o'zbek adabiy tili“ Toshkent, „O'qituvchi“ – 1979
4. A. G'ulomov, M. Asqarov „Hozirgi o'zbek adabiy tili“ Toshkent „O'qituvchi“ 1987